

UPEKUZI WA MAANA YA KIMILIKISHI KATIKA KISWAHILI

Y. I. Rubanza

Utangulizi

Katika lugha ya Kiswahili kuna maumbo ya aina nne yanayohusu dhana ya "kumiliki" kama inavyofafanuliwa katika makala na vitabu vya Sarufi ya Kiswahili vya mapokeo (k.m. Ashton 1944, Steere 1950, Loogman 1965) na vya kisasa (k.m. TUKI 1981, Kapinga 1983 na Moshi 1988). Maana ya "kumiliki" haikufafanuliwa kikamilifu jambo ambalo ndio lengo la makala haya. Makala yanarejea fafanuzi zilizotolewa na kuonyesha upungufu wa dhana ya "kumiliki" na kupendekeza dhana iliyo bayana zaidi kwa mifano ya kushahidia mwelekeo huo. Kwa kutumia mfano wa umbo miliki mojawapo "-angu" makala haya yanaonyesha kuwa dhana ya "kumiliki" ina ukingo butu katika ufafanuzi wake. Makala yanapendekeza dhana ya "uhusiano" badala ya "kumiliki" kati ya "mmiliki" na "mmilikiwa".

Muainisho wa Kimofolojia

Maumbo 'milikishi' katika Kiswahili yanajitokeza katika makundi makuu manne. Makundi haya ni:-

- (a) mizizi asili
- (b) -a ya uhusiano
- (c) -enye
- (d) -enyewe

Mizizi asili

Kuna aina sita ya maumbo milikishi asilia ambayo yanatanguliwa na mofimu inayochukua upatanisho wa kisarufi wa jina linalotangulia. Aina hizi sita ni:

- (a) -angu
- (b) -etu
- (c) -ako
- (d) -enu
- (e) -ake
- (f) -ao

Kwa kuzingatia majina yanayotangulia maumbo milikishi hayo, tunaweza kupata mifano ifuatayo:

1.	(a)	mtoto	w-	-angu	-etu
	(b)	mti	w-	-angu	-etu
	(c)	tunda	l-	-ako	-enu
	(d)	kisu	ch-	-ake	-ao
2.	(a)	watoto	w-	-angu	-etu
	(b)	miti	y-	-angu	-etu
	(c)	matunda	y-	-ako	-enu
	(d)	visu	vy-	-ake	-ao

Kuna mawazo ya aina mbili kuhusu muundo wa maumbo milikishi haya. Loogman (1965) anadai kuwa mizizi ni: -ngu, -ko, -ke, na -o. Hivyo kwake mizizi inaunganishwa na -a ya uhusiano ili kuunda maumbo milikishi kama ionyeshwavyo:

3.	(a)	- a+ngu	=	-angu
	(b)	- a+itu	=	-etu
	(c)	- a+ko	=	-ako
	(d)	- a+inu	=	-enu
	(e)	- a+ake	=	-ake
	(f)	- a+ao	=	-ao

Kapinga (1983) anaona kuwa maumbo milikishi (anayoita vivumishi milikishi) huundwa pia na a- ya uhusiano (anayoiita -a unganifu) lakini mizizi ya maumbo milikishi ni kama yafuatavyo:

4.	(a)	a+angu =	-angu
	(b)	a+etu =	-etu
	(c)	a+ako =	-ako
	(d)	a+enu =	-enu
	(e)	a+ake =	-ake
	(f)	a+ao =	-ao

Kwa kuzingatia uchache wa kanuni katika data hii tutachukua msingi wa Kapinga bila kujiingiza katika majadiliano marefu ya isimu historia.

Aina ya pili ya "umbo milikishi" ni "-a ya uhusiano" kama ionyeshwavyo katika mifano ifuatavyo:

5.	(a)	watoto	w-	Juma
	(b)	mti	w- -a	mbao
	(c)	tunda	l-	kula
	(d)	kisu	ch-	kukatia

Aina ya tatu ni ile yenye umbo milikishi “-enye”. Zingatia mifano ifuatavyo:

6.	(a)	watoto	w-		viburi
	(b)	miti	y-	-enye	matunda
	(c)	matunda	y-		uchachu
	(d)	visu	vy-		makali

Aina ya nne ya umbo milikishi lenye dhima ya kubainisha jina ni “-enyewe”

7.	(a)	mzee	mw-		alikuwa fukara
	(b)	mti	w-	-enyewe	ulijianguka
	(c)	tunda	l-		limeoza
	(d)	kisu	ch-		kimevunjika

Katika makala haya tutajadili maana ya umbo miliki ya aina ya kwanza tu kwa kutumia kimilikishi “-angu” kama mfano wetu.

Maana

Ufafanuzi wa Awali

Kimilikishi “-angu” kinafafanuliwa kuwa ni mali ninayomiliki (mimi). Dhana ya kumiliki inatokana na ufafanuzi wa wanasarufi wa Kiswahili wa awali kama vile Ashton (1944:55) ambaye anafafanua -angu kuwa ni “*of me, my*,” na kunakiliwa na Wilson (1970:124) na Steere (1950:89) ambao tunawaita wanasarufi mamboleo. Kapinga (1983) kwa mfano anatoa ufafanuzi wa jumla wa maumbo milikishi sita ya kundi la kwanza kuwa yanajulisha mali ya nani, ufafanuzi ambao ndio pia unaojichomoza katika maelezo ya Nkwera (1978:111). Nkwera anafafanua maumbo milikishi ambayo anayaita vivumishi vya kumiliki kuwa ni “maneno yanayoonyesha kitu au mtu ni mali ya nani” (mkazo wangu).

Dhana ya kitu au mtu kuwa mali ya kitu au mtu ndio msingi mkuu uliotuchochea kudurusu hoja hii katika makala haya. Tunajiuliza maswali yafuatayo:

- (a) ni lazima umbo milikishi lionyeshe kitu au mtu?
- (b) je, ni lazima kitu au mtu kiwe/awe mali?
- (c) “mali hiyo” lazima imilikiwe?
- (d) kwa kuzingatia kimilishi -angu ni lazima umiliki huo uwe wa kitu au mtu mmoja? (yaani nafsi moja?)

Tatizo la ufafanuzi wa awali

Umbo milikishi kama kitu au mtu

Umbo milikishi "-angu" mara nyingi linaonyesha kimilikiwa au mmilikiwa kama kitu au mtu kama ionyeshwavyo hapa chini

8.	(a)	kisu	ch-angu
	(b)	mkoba	w-angu
	(c)	saa	y-angu

Kisu, mkoba, saa ni vimilikiwa ambavyo ni vitu. Aidha vimilikiwa vinaweza kuwa si vitu badala yake ikawa ni mtu au watu ambao ndiyo "wanaomilikiwa". Zingatia mifano ifuatayo:

9.	(a)	mtoto	w-angu
	(b)	mke	w-angu
	(c)	Padri	w-angu

Mifano ya 8 na 9 hapo juu inaonyesha kimilikiwa na mmilikiwa kuwa ni vitu na watu (kwa utaratibu huo). Lakini lugha ya Kiswahili haikomei katika kutaja vitu au watu bali pia hutaja dhana dhahania kama ionyeshwavyo katika mifano ya 10:

10.	(a)	akili	y-angu
	(b)	dhambi	z-angu
	(c)	ugonjwa	w-angu

Tukizingatia kuwa *vitu* vinaweza kuonekana kuguswa, kusikika na baadhi kunuswa basi tutapata taabu kuviita hasa akili na dhambi kuwa ni vitu na hata ugonjwa. Si kila ugonjwa unaonekana, unasikika, unanuswa(!) na unaguswa. Dhana ya akili, dhambi na ugonjwa ni dhana dhahania ambazo ni vigumu kuzijumlisha katika *vitu* au *watu*. Hivyo ufafanuzi wa kimilikishi *-angu* kufafanuliwa kwa dhana ya *kitu* si sahihi kabisa.

11.	(a)	Malaika	w-angu
	(b)	Mungu	w-angu
	(c)	jini	l-angu
	(d)	shetani	w-angu

Majina yaliyoorodheshwa katika 11a-d, kwa kuzingatia vigezo vya kuona kusikia, kugusa au kunusa yanatushinda kuyaweka katika vitu, na wakati huohuo tunaona taabu kusema kuwa ni dhana dhahania. Misingi ya kulifafanua kundi la

14a-d hutegemea misingi ya imani jambo ambalo ni nyeti kwa namna yake. Hivyo basi ni wazi kusema kuwa kuna majina ambayo hayaangukii katika makundi yetu mawili ya vitu na watu kwa misingi huo basi si lazima kimilikishi "-angu" kwa mfano "kimiliki" kitu au mtu.

Dhana ya "mali"

Dhana ya kimilikishi "-angu" kufafanuliwa kwa misingi ya "kumiliki" *mali* ina utata pia. Ukirejea katika mifano ya (8a - c) na ile ya 9a - c, utaona kuwa dhana ya *mali* inachukuliwa tu kwa misingi ya mazoea ya mapokezi bila kuzingatia uhalisia. Zingatia maana ya sentensi mbili zifuatazo:

12. (a) Mali yangu ni pamoja na kisu, mkoba na saa.
(b) Mali yangu ni pamoja na mtoto, mke na Padri.

Sentensi ya 12a haina kipingamizi chochote katika kukubalika kimaana na wazungumzaji wa lugha. Sentensi ya (12b inaweza ikazua mgogoro baina ya wasikilizaji mtoto, mke na Padri *si mali* kama tujuavyo dhana ya mali. Mali unaweza kuiuza. Zingatia mfano wa 13a-b:

13. (a) Nimeuza mali yangu ambayo ni pamoja na kisu, mkoba na saa.
(b) Nimeuza mali yangu ambayo ni pamoja na mtoto, kisu, na padri.

Ukitamka sentensi ya 13a watu watakuelewa, lakini ile ya 13b watu hawatakuelewa ama watajiuliza una maana gani. Hivyo basi dhana ya kimilikishi -angu kama vilivyo vimilikishi vingine kufafanuliwa kwa misingi ya kuwa 'mali' kina ukingo butu wa maana.

Dhana ya kumiliki

Dhana ya kumiliki inaoana kabisa na dhana ya "kuwa na mali" kama tulivyoeleza hapo juu unaweza kumiliki gari, nyumba, shati lakini si kweli kabisa kusema kuwa unammiliki mke au mume, mtoto, padri n.k. Vivyo hivyo ni vigumu zaidi "kumiliki" dhana dhahania kama tunavyoziorodhesha katika 14a-d:

14.	(a)	Uanasheria	w-angu
	(b)	Uraia	w-angu
	(c)	Wema	w-angu
	(d)	Madaraka	y-angu

Dhana ya Mmiliki

Jambo lingine ambalo linaleta utata katika ufafanuzi wa umbo miliki "-angu" ni dhana ya mmiliki. Hata 'tukiamini' kuwa kila kitu au mtu anamilikiwa ni vigumu kuonyesha bayana mmiliki kila wakati. Mume akimmiliki mke basi mke pia anammiliki mume kama ionyeshwavyo katika 15a-b mfano wa:

15. (a) Mume wangu <-----> mke wangu
(b) Mke wangu <-----> mume wangu

Mifano wa 15a-b inaonyesha kuwa kuna aina ya urejeshi au uhusiano wa kumiliki katika baadhi ya mmiliki na mmilikiwa zingatia mifano zaidi ifuatayo:

16. (a) daktari wangu <-----> mgonjwa wangu
(b) mgonjwa wangu <-----> daktari wangu
(c) mwalimu wangu <-----> mwanafunzi wangu
(d) mwanafunzi wangu <-----> mwalimu wangu

Mifano ya 16a-b inaeleza umiliki-rejeshi kila mmiliki pia anamilikiwa. Ili uitwe daktari basi "unamiliki" wagonjwa na wagonjwa "wanakumiliki".

Baadhi ya wamiliki si wamiliki hasa basi "wanamiliki" vitu au watu kwa niaba ya wengine. Rais wa nchi si mmiliki wa nchi bali anamiliki kwa niaba ya wananchi vivyo hivyo ujengapo nyumba au ununuapo gari si lako peke yako bali unamiliki kwa niaba ya ama familia au wanajamii wengine. Itakuwa ajabu kujenga nyumba ya kuishi wewe peke yako bila kuwa na wengine wanaohusika (Hili ni bayana hasa katika jamii zetu za Kiafrika).

Suala la kumiliki watu au vitu kwa niaba linaweza kuoanishwa na hoja ya mamlaka ya umilikaji. Wamiliki hawana mamlaka ya kiwango cha namna moja.

Wakati ni kweli mfano wetu wa 16a na c unaonyesha dhana ya umiliki tendeanana lakini mamlaka ya makundi hayo mawili ya 'watendeneaji' yaani

daktari <-----> mgonjwa
mwalimu <-----> mwanafunzi

hawana mamlaka ya kiwango kilekile. Daktari ana mamlaka zaidi juu ya mgonjwa na mwalimu ana mamlaka zaidi juu ya mwanafunzi. Hata hivyo tunaomba kutahadharisha kuwa "mamlaka" hayo yanatofautiana kati ya makundi haya mawili na pia yanatofautiana katika jamii mbalimbali kwa mfano kati ya Tanzania na Marekani au Uingereza.

Hoja hizo hapo juu zinatuelekeza katika kutoa ufafanuzi ulio wazi zaidi kuhusu dhana ya kimilikishi -angu.

Ufafanuzi wa sasa

Kutokana na udhaifu wa fasili ya kimilikishi -angu kama tulivyofafanua katika ufafanuzi wa awali inakuwa vyema kwanza kueleza nyanja mbalimbali kitumikapo kimilikishi hicho. Kimilikishi -angu kinaweza kutumika katika sehemu kuu (a) umiliki -wa vitu (b) mahusiano ya watu na (c) umiliki dhahania.

Umiliki wa vitu

Hapo juu tumejadili kuwa kimilikishi -angu kinafaa kutumika katika vitu badala ya watu. Dhana hii inaweza kutengua katika makundi mawili pia (1) umiliki nafsi (2) umiliki wa vitu kama ionyeshwavyo katika 17a-c.

17.	(a)	mswaki	wangu
	(b)	saa	yangu
	(c)	shati	langu

Vitu hivi vinaweza kutumika pekee na mmiliki. Anaweza akaviuza, akavichoma au akavitendea lolote atakalo.

Kimilikishi -angu kinaweza pia kutumika kuonyesha umiliki wa ushirikiano. Katika umilikiwa aina hii ingawa anaweza kujichomoza mtu kama mmiliki katika kinachomilikiwa ama hutumiwa na watu wengine licha ya yeye mwenyewe au ni mali ya wengi ambayo yeye ni sehemu tu ya mali hiyo.

Chunguza mifano ifuatayo:-

18.	(a)	nyumba	yangu
	(b)	nchi	yangu
	(c)	simu	yangu

Mali itajwayo katika 18a-c tukiifanya ni mali ya mtu aitwaye Juma tutaona kuwa ingawa Juma atasema kuwa ni "mali yangu" lakini ukweli ni kuwa ni mali ya wengi. Nyumba labda ni ya familia nzima hata kama alijenga yeye mwenyewe. Tunaona kuwa nchi si mali yake bali yeye pia ni mmiliki mmojawapo kati ya wananchi wengi. Simu ingawa inaweza kuwa nyumbani kwake ni mali yake lakini inatumiwa na wanajamii wote na hata majirani.

Mahusiano ya watu

Mjadala wetu kuhusu maana umeonyesha kuwa suala la "kumiliki" watu si sahihi. Ukweli ni kuwa watu wana uhusiano wa kudumu au wa muda, ama uhusiano tendeanu au rejeshi. Hebu tutoe mifano ya kila kipengele.

Uhusiano wa kudumu

19. (a) Baba/mama/mzazi wangu
(b) kijana/ wangu
binti yangu
(c) kaka/dada yangu

Makundi haya yaliyorodheshwa hapo juu ni makundi ya mahusiano ya watu ambayo ni ya kudumu. Hata kama mtoto atatengana na wazazi lakini bado ni wazazi wake. Vivyo hivyo kaka na dada wana uhusiano wa kudumu. Hivyo basi dhana si ya kumiliki bali ni dhana ya uhusiano.

Uhusiano wa muda

Kuna uhusiano wa muda na pia kuna ule ambao unaweza ukawa na kikomo. Mara uhusiano huu unaposita dhana ya "umiliki" pia nayo inasitishwa.

20. (a) mpenzi wangu
(b) mume wangu
(c) rafiki yangu

Mapenzi, ndoa na urafiki ni uhusiano wa muda ambao unaweza ukavunjika au kuharibika na kusababisha kusitishwa kwa uhusiano huo. Uhusiano wa urafiki unaweza ukawa wa muda tu lakini matarajio ya wengi huwa ndoa ni uhusiano wa kudumu ingawa pia uhusiano huo unaweza ukawa na kikomo.

Uhusiano tendeanana/rejeshi

Uhusiano tendeanana ni ule ambao pande mbili za watu wana uhusiano unaotegemeana uhusiano wa mmoja unategemea mwingine. Kwa kawaida mafunzi ya mahusiano ya watu wafuatao hutegemeana.

21. (a) mke wangu <-----> mume wangu
(b) daktari wangu <-----> mgonjwa wangu
(c) padri wangu <-----> muumini wangu
(d) mwalimu wangu <-----> mwanafunzi wangu

Katika hali ya kawaida kama hakuna mume hakuna mke na kama hakuna mke hakuna mume. Muumini anategemea padri wake na padri anategemea muumini wake pia.

Uhusiano huu unaweza kuelekezeka pia kama uhusiano wa "ushirika". Mashirikiano ndio nguzo iunganishayo uhusiano wa kutendana. Ushirikiano ukikoma na uhusiano huo hufa mara moja.

Umiliki dhahania

Maelezo yetu hapo juu yameonyesha kuwa kuna "umiliki" dhahania ambao unaelezea "kumilikiwa" kuwa si kitu wala mtu bali dhana dhahania mifano ifuatayo inaonyesha wazo hilo.

22.	(a)	wema	w-angu
	(b)	ujenzi	w-angu
	(c)	tabia	y-angu
	(d)	chuki	y-angu

Wema, ujeuri, tabia na chuki ni vitu visivyoonekana, visivyosikika, visivyonuswa na visivyogusika. Hivyo basi katika kujibu maswali tuliyoyaorodhesha katika ufafanuzi wa awali tunaona kuwa kimilikishi -angu kinaweza kutumika kwa kurejea katika majina dhahania ambayo hayaonyeshi kitu wala mtu, na kuwa si mali, na kwa msingi huo si dhahiri "kumilikika".

Maana dhahiri ya kimilikishi -angu

Maelezo yaliyotangulia yamedhihirisha kuwa dhana ya kumiliki iliyosisitizwa na wanasarufi wa Kiswahili inahitaji kuzingatiwa upya. Hoja zetu zilizothibitishwa kwa mifano zimeonyesha yafutayo:

1. kwamba kimilikishi -angu huonyesha kumiliki vitu, uhusiano wa watu, na dhana dhahania isokuwa na uhusiano wa moja kwa moja na dhana ya kumiliki;
2. kwamba si lazima wakati wote kimilikishi -angu kielezee juu ya mali inayomilikiwa kama litumikavyo neno *mali* katika mazungumzo ya kawaida;
3. kwamba si lazima kila jina litangulialo kimilikishi -angu liwe limemilikiwa; na
4. kuwa si lazima umiliki huo uwe wa mtu mmoja binafsi.

Kutokana na hoja hizo ni dhahiri fasili ya kimilikishi -angu ifafanuliwe kuwa ni neno linaloonyesha kumiliki vitu, na kuonyesha uhusiano uliopo baina ya watu na pia kuonyesha hisi za watu zisizokuwa na uhusiano wowote wa mali. Kwa maneno mengine dhana ya kimilikishi -angu inaonyesha mshikamano baina

ya majina. Hoja hii inadhihirisha kanuni ya kiisimu ionayo maana ya maneno kuwa inatokana na mshikamano na maathiriano na maneno mengineyo; yaani maana ya neno **-angu** inaundwa kutokana na maana ya majina yanayolitangulia ama kulifuata.

Hitimisho

Katika makala haya tumeonyeshafafanuzi mbalimbali zilizotolewa na wanasarufi wa Kiswahili kuhusu dhana ya kimilikishi **-angu**. Makala yameonyesha udhaifu unaojitokeza kwa kufafanua kijumla dhana ya kimilikishi hiki kama dhana inayoonyesha kitu au mtu ni "mali ya nani". Tumezingatia kuwa wakati wote kionyeshwacho si kitu wala mtu, si mali ya mtu au kitu, na si wakati wote "mmiliki" ni pekee. Hoja hizo zimetupelekea kuainisha dhana ya kimilikishi **-angu** kuwa inahusu vitu, watu na dhana dhahania. Kwa msingi huo tumependekeza ufafanuzi wa fasili kwa kuongeza dhana ya mahusiano baina ya watu na dhana ya udhahania. Tumehitimisha makala haya kwa kuzingatia mshonano wa maathiriano ya maana ya kimilikishi **-angu** na maneno mengineyo.

Marejeo

- Ashton, E.O. (1944) *Swahili Grammar (Including Intonation)*.
- Brin, J.L. (1969) *Basic structures of Swahili*. Syracuse, New York: University Program of EastAfrica.
- Kapinga M.C. 1983 *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili. Dar es Salaam.
- Longman, A. (1965) *Swahili Grammar and Syntax*. Pittsburg, Pennsylvania: Duquesne University Press.
- Moshi L.J. (1988) *Tuimarisho Kiswahili Chetu*. University Press of America, Inc.
- Myachina, E.N. 1981 *The Swahili Language A Descriptive Grammar*. London.
- Nkwera F.M.K. (1978) *Sarufi na Fasihi*. Dar es Salaam :Tanzania Publishing House.
- Polome E. (1967) *Swahili Language Handbook*. Washington D.C.
- Steere E. (1950) *A Handbook of the Swahili Language as spoken at Zanzibar*. London: The Sheldon Press.
- Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (1981) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi: Oxford University Press.
- Wilson P.M. (1970) *Simplified Swahili*. Nairobi: East African Literature Bureau.